VIKIPEEDIA

Rundi keel

See artikkel ootab keeletoimetamist.
Kui oskad, siis palun aita artiklit keeleliselt parandada (https://et.wikipedia.org/w/index.php?title=Rundi_keel&action=edit). (Kuidas ja millal see märkus eemaldada?)

See artikkel vajab toimetamist.
Palun aita artiklit toimetada (https://et.wikipedia.org/w/index.php?title=Rundi_keel&action=edit). (Kuidas ja millal see märkus eemaldada?)

Rundi keel (*Ikirundi*)	
Kõneldakse	Burundi Uganda Tansaania
Kokku kõnelejaid	10 150 000 (2006) [1]
Keelesugulus	Nigeri-Kordofani hõimkond • Atlandi-Kongo keelkond • Benue-Kongo keeled • bantu keeled • bantu keelte J-rühm • ruanda-rundi keeled • **rundi keel**
Ametlik staatus	
Ametlik keel	Burundi
Keelekoodid	
ISO 639-3	run

Rundi keel on bantu keelte hulka kuuluv keel, mis on Ida-Aafrikas asuva Burundi Vabariigi rahvuskeeleks (koos prantsuse keelega). Lisaks elab suur hulk rundi keele kõnelejaid pagulaste asundustes Ugandas ja Tansaanias. Rundi keel on vastastikku mõistetav ruanda keelega, mida kõneldakse naaberriigis Rwandas, ning lähemas suguluses ka Tansaanias räägitava haa keelega.[2] Tegemist on elava keelega, kõnelejaid Burundis on ligi 10 miljonit ja see arv suureneb. Rundi keele ükskeelseid kõnelejaid on 4 miljonit ja maailmas kokku kõneleb rundi keelt 10 150 000 inimest. Rundisid on 10 miljonit. Rundi keelel on mitu murret, näiteks Igisoni murre, Ikibo murre, Ikimoso murre. Kõik murded, välja arvatud tvaa murre, on üksteisele ja ka ruanda keelele väga sarnased.

Rundi keele emakeelena kõnelejate emakeelne kirjaoskus on 55%.[1] Burundi algkooliharidus on rundikeelne. Rundi keel on kasutusel raadios ja televisioonis ning välja antakse ka rundikeelseid ajalehti. 1940. aastatel kehtestati ühtne õigekirjanorm, kuid katoliiklikus ja protestantlikus kirjaviisis esineb erinevusi.[2]

Sisukord

Arvsõnad

Rundi keele põhiarvsõnad ühest kümneni:[3]

üks	*umwé*
kaks	*ibiri*
kolm	*itatu*
neli	*iné*
viis	*itaanu*
kuus	*itaandátu*
seitse	*indwi*
kaheksa	*umunaáni*
üheksa	*iceénda*
kümme	*icúmi*

Keele struktuur

Tähestik

Rundi keelel on foneetiline kirjasüsteem ehk tähestik, kus igale foneemile vastab täht. Rundi keel kasutab kohandatud ladina tähestikku, kuid puuduvad tähed *q* ja *x*. Erinevusi esineb häälduses (näiteks hääliku *w* hääldus *uwe*).[4]

Rundi keele tähestik, hääldus ja foneetiline pilt:[5]

Aa	Bb	Cc	cy	Dd	Ee	Ff	Gg	Hh	I i	J j	Jy	K k	L l	M m	mp	N n	nk	nt	ny	O o	P p	R r	S s	sh	shy	T t	U u	V v	W w	Y y	Z z
A a	be	ce		de	e	ef	ge	ha	i	je		ka	el	em		en				o	pe	er	es	sha		te	u	ve	uwe	ye	z
ɑ	b/ β	c~tʃ	k^j	d	e	f	g	h	i	dʒ	g^j	k	l	m	mh	n	ŋx	nh	ɲ	o	p	r	s	ʃ~ɕ	ʆ~ɕ	t	u	^{b}v	w	j	^{d}

Vokaalid

Keeles eristatakse viite vokaali, mis esinevad nii lühikeste kui ka pikkadena. Nende eristamine on foneetiline ehk hääldusрõhine.[6]

	eesvokaal	tagavokaal
kõrged	i	u
keskkõrged	e	o
madalad	a	

Konsonandid

Konsonantide arv varieerub 19 ja 26 vahel.[6]

	labiaal	alveolaar	post-alveolaar	palataal	velaar	larüngaal
nasaal	m	n		ɲ	ŋ	
klusiil	p b	t d		ɟ	k g	
afrikaat	pf	ts	tʃ			
frikatiiv	f v	s z	ʃ ʒ			h
poolvokaal				j	w	
tremulant		ɾ r				

Toon

Rundi keel on toonikeel ja seepärast eristab ka rundi keeles ühesuguse häälikkoostisega sõnade tähendust ja grammatilisi mõisteid lisaks vokaali ehk täishääliku pikkusele veel ka toon (keeleteadus).[2] Eristatakse kõrget ja madalat tooni. Rundi keelele on omane vokaali pikkuse foneemiline eristus: kui pika vokaali toon muutub madalast kõrgeks, märgitakse seda kui tõusvat tooni. Kui pika vokaali toon muutub kõrgest madalaks, märgitakse seda kui langevat tooni.[6] Erinevad vokaalipikkused ja kõnetoonid muudavad oluliselt sõnade tähendust.

Näide vokaalipikkuse olulisusest:[2]

sa*ba* – küsima

saa*ba* – kildudeks purunema

Näide sellest, kuidas kõnetooni vastandus tingib sõna tähenduse muutumise (graavis tähendab madalat, akuut kõrget tooni):[2]

kò*rò****rà*** – pillama

kóròrà – köhima

Tähendust eristavast leksikaalsest toonist on palju ulatuslikum ja olulisem tüvede grammatiline toon. Grammatikas eristab see kahe või enama sõna funktsiooni, kui nende tüvede ja liidete häälikuline koostis on identne. Keelele on iseloomulik ka grammatilise ja leksikaalse tooni kombineerimine, seega eristab kolme või rohkematki sõna vaid toon.[7]

Morfoloogia

Keelele on omane osaline ja täielik reduplikatsioon.[8] Rundi keel erineb inglise keelest selle poolest, et verbi e tegusõna tüvi ei esine selles kunagi eraldi sõnana. Igal sõnal peab olema lisaks tüvele vähemalt üks afiks. Lauses liitub substantiivi e nimisõnaga ühilduvatele sõnadele substantiivi eesliitele sarnane prefiks. Kuna igas lauses on suurem osa sõnu substantiivid või nendega ühilduvad sõnad, esineb enamik sõnu lauses eesliidetega e prefiksitega. Rundi ja Nigeri-Kordofani keeltel on kaks omavahel seotud joont: suur hulk substantiiviklasse ja sellest tulenevalt ulatuslik ühildumissüsteem. Võrreldes väheste substantiiviklassidega Euroopa keeltega, on Nigeri-Kordofani keeltes teiste sõnadega ühildumine mitte ainult palju ulatuslikum, vaid ka tunduvalt selgemini väljendatud.[7]

Grammatilised kategooriad

Grammatilise ehituse üks iseloomujooni on see, et substantiiv algab tavaliselt klassi tähistava prefiksiga.[7] Seeläbi rühmituvad kõik potentsiaalsete sõnade äärmiselt üldistatud tähendusega tüved nn nimelisteks klassideks, kus igal klassil on oma prefiks. Substantiiviklassid määravad kindlaks kõik grammatilised seosed. Substantiiviklasse on umbes 20.[9]

Rundi keeles on neli ajavormi olenevalt sellest, kuhu tegevus ajajoonel paigutub. Need on vahetu (minevik, olevik või tulevik), täna toimunud minevik, enne tänast toimunud minevik ja mittevahetu tulevik.

Aspekti liikidest on rundi keeles perfektiivne aspekt, mida kasutatakse siis, kui viidatakse lõpetatud tegevustele, ja imperfektiivne aspekt, mida kasutatakse siiani toimuvate tegevuste puhul. Tegevus võib olla lõpetatud, aga kui lõppemist pole mainitud, kasutatakse samuti imperfektiivset aspekti.[3]

Süntaks

Rundi keele põhiline sõnajärjetüüp on SVO (subjekt-verb-objekt), kuid võimalikud on ka alternatiivid.[10] Subjekti ja verbi sõnajärjeks on SV (alus, öeldis). Eituse väljendamiseks kasutatakse eitust]väljendavaid afikseid, mis ühilduvad verbiga.

Keskvõrde ülesehitus: tavaline noomenifraas on konstrueeritud kui transitiivse verbi otsene sihitis, mille tähenduseks on 'ületama'. Seega, ülesehtus sisaldab kahte predikaati – võrreldavat predikaati ja 'ületama'–verbi. Võrreldav noomenifraas on 'ületama'–verbi aluseks.[8]

Keelenäited

"Amahoro iwanyu, amahoro iwacu, amahoro i Burundi"

Rahu sinu kodule, rahu sinule, rahu Burundile.[2]

Abantu bose bavuka bishira bakizana kandi bangana mu gateka no mu ngingo zibubahiriza. Bafise ubwenge n'umutima kandi bategerezwa kwubahana nk'abavandimwe.[5]

Kõik inimesed sünnivad vabadena ja võrdsetena oma väärikuselt ja õigustelt. Neile on antud mõistus ja südametunnistus ja nende suhtumist üksteisesse peab kandma vendluse vaim.[11]

Lisaks

Rundi keeles leidub laene mitmetest teistest keeltest, näiteks suahiili, saksa, prantsuse, lingala ja ganda keelest. Ajalooliselt on rundid tuntud kui karjakasvatajad ning seetõttu on lehmal nii kultuuris kui ka keeles suur sümboolne võim. Näiteks tavaline rundi tervitus *Amashyo* tähendab tõlkes 'olgu sul suur veisekari!' Keeles leidub hulgaliselt viiteid lehmakarjale, mis sümboliseerib tervist, õnne ja küllust.[2]

Viited

1. "Rundi – Ethnologue" (http://www.ethnologue.com/language/run). Vaadatud oktoober, 2013. Inglise keeles.
2. Austin, Peter K. (2009). *Tuhat keelt – elavad, ohustatud ja hääbunud*. Tallinn: Koolibri. lk 98.
3. "Kirundi Basic Course" (http://www.livelingua.com/fsi/FSI%20-%20Kirundi%20Basic%20Course%20-%20Student%20Text.pdf). Vaadatud oktoober, 2013. Inglise keeles.
4. "Kinyarwanda and Kirundi Comparative Grammar" (http://www.dunwoodypress.com/148/PDF/KKCG_sample.pdf). Vaadatud oktoober, 2013. Inglise keeles.
5. "Kirundi language, alphabet and pronunciation" (http://www.omniglot.com/writing/kirundi.php). Vaadatud oktoober, 2013. Inglise keeles.
6. "Kirundi-Wikipedia, the free encyclopedia" (https://en.wikipedia.org/wiki/Kirundi). Vaadatud oktoober, 2013. Inglise keeles.
7. Comrie, B. Matthews, S. Polynsky, M. (1996). *Keelteatlas*. Tallinn: Koolibri. lk 71–84.
8. "WALS Online- Language Rundi" (http://wals.info/languoid/lect/wals_code_rnd). Vaadatud oktoober, 2013. Inglise keeles.
9. Nurmekund, P. (1997). *Keeltemaailm*. Tartu: EÜS Veljesto kirjastus. lk 18.
10. Dearborn, F. (2005). *Encyclopedia of linguistics volume 2*. Abington, UK: Taylor & Francis Books, Inc. lk 740.
11. "Inimõiguste ülddeklaratsioon – Artikkel 1." (http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=est). Vaadatud oktoober, 2013. Eesti keeles.